ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

ӦӦН СИН

10

ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЎГРЕДІГ ПАЗА НАУКА МИНИСТЕРСТВОЗЫ

ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

10 класс

Өөн син

Тиксі ўгредіг организацияларына учебник

АҒБАН
ХАКАС КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
2017

УДК 373.167.1
ББК 83.3(2Рос-Хак)я721.6
Х16

Учебникке экспертиза хоостыра наука (1461 №, 16.12.2016) паза ӱгредіг саринаң (1469 №, 16.12.2016) Россиядагы ӱгредіг академиязынаң чарадыг пирілген

А в т о р л а р:
ӱгредіг наук. канд. *М. П. Боргоякова*,
филол. наук. канд. *Н. С. Майнагашева*,
филол. наук. канд. *Л. В. Челтыгмашева*,
улуғ методист *Н. А. Толмашова*

Ч ы ы п, т и м н е е н
филол. наук. канд. *Н. С. Майнагашева*

Р е ц е н з е н т
филол. наук. канд. *Н. Н. Таскаракова*

Х16 **Хакас литературазы. 10 класс : ӧӧн син :** тиксі ӱгредіг организацияларына учебник = **Хакасская литература. 10 класс : базовый уровень :** учебник для общеобразовательных организаций. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2017. – 232 с. : 1CD-ROM.

ISBN 978-5-7091-0820-2

УДК 373.167.1
ББК 83.3(2Рос-Хак)я721.6

© Боргоякова М. П., Майнагашева Н. С., Толмашова Н. А., Челтыгмашева Л. В., 2017
© Майнагашева Н. С., чыып, тимнеен, 2017
© Хакас книга издательствозы, 2017

Михаил Еремеевич КИЛЬЧИЧАКОВ (1919–1990)

Төріткен чирім, Хакасиям минің,
Маған күлінче чарых оттарың.
Чалбах чазыларың, пөзік тағларың
Пір дее ундулбас минің чүреемде.

М. Кильчичаков

Чуртас паза чайаачы чолы. М.Е. Кильчичаков – хайчы-тахпахчы, нымахчы, саблығ поэт паза драматург. Ол Асхыс аймааның сіліг тайға хыриндағы Төө чірінде, саблығ хайчы-тахпахчылар, нымахчылар аразында өскен. Туған-чағыннары даа, узун харааларны тобыра, нымахтар ысчаңнар. Кічігдең чайаачы устардаң хакас хоос сөзін истіп, аны прай сағыс-көгізіне сииртіп одырған. Төө көглері аның ханына сиип парғаннар, чайаачы көңнін чазааннар. Аннаңар даа ол тіңең: «Өскен-төреен чир іңе сүдінең хада ханңа ла пар тамырға ізіг ханнаң сиип парча». Чуртас тооза пос чірінің омазын чүреенде ал чөрген, хайда даа полза, Хакас чірінеңер көглеен. «Мин пос чірінде ле ырыстығбын», – удаа чоохтанңаң талаанның хакас писатель.

Ол төреннең ötіг сағыстығ, сиргек, чахсы теелбекчі, сарынға, нымахха, тахпахтарға хынчатхан талаанның паза чон кибірлерін чахсы пілчеткен кізі полған. Төө чірінзер Хакас театры ойын ағыл киліп, оолахтың чүреен саңай аптаан. Аннаңар даа Төө чірінең Ағбанзар он алты частығ Михаил чазағ сығыбысхан. Чолы сидік полған: астаң астап ала, суғдаң сухсап ала, хаалап одырған, чилні

чил тібин, наңмырны наңмыр тібин. Өөн пөгін театрзар чидері полған. Чолда, аттыг пір орыс апсах тоғас парып, оң полғанох ағаа. Ағбанда театрда ағаа пастап В.А. Кобяковнаң, соонаң М.С. Коковнаң, А.М. Топановнаң, чир-суғчызы хайчы Апанис Бурнаковнаң паза даа пасхаларынаң хада тоғынарға үлүс түскен.

Михаил Еремеевич 1936 чылдаң сығара Ағбанда театрда 1940 чылға теере актер полған. Театрдаңох чаа алнында армияа парған. Аалларча ойын көзіт чөрчетселер, Апанис Бурнаковха тахпахтирында, Михаил Кильчичаковха плесет саларында пірдеезі турбачаң. Хакас аалларында чииттер, М. Кильчичаковха морсынып, олох чіли чечётка сабарға, олох чіли чиркеен сас хырыхтыр саларға күстенченнер. Саблыг хакас кибелісчі М.Р. Баинов, сагысха киріп, пасхан: «Михаил Кильчичаковтың ады миннең пір туста өскен-теенген төлге сырлама ізіг күнде сөл чазыда чир тиреенең сыххан ап-арыг ат хараанча хара суг осхас. Ол пістің хулаабысты баянның аптыг үні хоостыра көглелген хас-хачанға даа ундулбас хайхастыг кип-чоох чіли сыңырачаң... Кильчичаковтың плесет салғаны, танецтері оларға кööленізерге, істенерге полысчаннар. Аның соонаң полған на аалның позының «Кильчичаковтары» пар полыбысханнар. Кирек мындағ полчаң: аалдағы постаннар, Кильчичаковха көөгіп, плесет саларға хараакүнөрте үгренченнер. Стулларны, пасха даа ниме-нооларны танецке үгренчең станоктар идіп, ала харахтарына харасхы түскенче, агын суг чіли, ачыг тир ахханча сегірченнер. Че олар прайзы саблыг артисттер пол парбааннар, че хай піреезі искусство чолына пасхан... Михаил Кильчичаков пістің олған, постаң тузыбыстың ханаттыг чулазы, хайхастыг түзі полған».

Илбек Ада чаада араласханы хакас писательнің чүреенде тирең іс артысхан. Чаа чоллары аның илееде кибелістерінде, өөн тема полып, наа хоос омалар төріткеннер. Іди «Ікі кинек» кибеліс аның позының чолынаң пик палгалыстыг. Чаа соонаң театрдох тоғынған, анаң Ағбандағы үгретчілер тимнечең институтта үгренген. Ол туста кибелістер пазып пастаан. 1948 чылда Москвадағы А.М. Горькийнің адынаң литература институдына кірген. Мында үгренчедіп, «Хулғалар» тіп драма ойынын пас салған. 1955 чылда «Абалыг хол» күлкістіг ойыны пазылған. Аның ойыннары пістің театр сценазында, аалларда, аймах-пасха театрларда турғызылғаннар.

М. Е. Кильчичаков, литературадағы тоғыстарынаң пасха, пос чонының чуртазында өткін араласхан, халых-чарыдығлығ тоғыста араласчаң. Ол илеede чыллар Хакасиядағы писательлер пірігізінең устаан, «Таң Солбаны» чииттернің литература пірігізін төстеп апарған, хакас тілінең пасчатхан чииттерні литература чолына кирген. Айтыстарнаң устааны чонның сағызында хаҷанға даа халған. Тахпах киреен, чонының сағыскögізін өтіре пілчеткен кізі, Михаил Еремеевич айтыстарны уғаа морсымның апар турҷаң, позы даа, тудын полбин, тахпахчыларнаң тахпах пастыра чоохтазыбысчаң полтыр. Семён Кадышев, Апанис Бурнаков паза пасха даа хайҷылар, сарынҷы-тахпахчылар аның чағын арғыстары полғаннар.

М. Кильчичаков – пістің чоннаң сыххан сын хоос сöс узы. Тахпахтаҷаң. Прай аның чуртазы чир-чайааннаң палғалыс парғаны іле көрінче. Сидік полза, ол аны часхарча. Төönің омазын көзітчетсе, хоос оңдайларнаң уғаа иптіг тузаланча:

Табырах аххан тызы чох Төö суум
Тастаң тасха атығып ахча.
Тар сағынып, тарых чöрчетсем,
Тар сағызымны олох таратча.

Чалаас азахтығ чиит тузым – Төö суум,
Чардаң чарға тебініп ахча.
Чіг сағынып, чобал чöрчетсем,
Чіг сағызымны олох часхарча.

М. Кильчичаков хакас литературазында пастап ла рубаилер пас көрген. *Рубаи* – Ортын Азиядағы тÿрк чоннарның поэзиязынаң килген кибелег сарығы. Ол төрт чоллығ, тирең сағыстығ кееркестіг кибеліс. Удаа рубаилер философскай сурығларнаң палғалыстығ полчалар. Поэттер чуртастың пасха-пасха сурығларынаңар пасчалар: пÿÿнгізінеңер паза таңдағызынаңар, чиит-тердеңер паза улуғлардаңар, хомзыныстаңар паза часкадаңар, алығдаңар паза хыйғадаңар, ан. п. Рубаинің пÿдізі хоостыра хысха полчатханын паза ағаа тирең сағыс кирілчеткенін көр таап, Кильчичаков ідök аны хакас тілінең алғытхан. Аның рубаилері тахпах оңдайлығлар тізе, пір дее саба полбас. Тахпахтың пÿдізі дее ағаа төöй арах. Аннаңар мында ікі пасха культура пірікkенінеңер дее чоохтирға чарир.

М.Е. Кильчичаков – саблығ кибелісчі. Аның кибелістер чыындылары – ол «Тайғада» (1956), «Тіріг хан» (1962), «Чүректе халған істер» (1964), «Стихтар» (1970), «Чил айы» (1978). М. Кильчичаковтың кибелістері көп орыс тіліне тілбестелгеннер, орыс тілінең нинче-нинче чыынды сыххан.

М.Е. Кильчичаков – драматург. Ол чайап салған ойыннарынаң хакас драматургиязына улуғ хозым иткен. 1950 чылларда, хакас драматургиязының сидік тустарында, сценада турғызар ойыннар чох полыбысханда, М.Е. Кильчичаковтың «Хулғалар», «Абалығ хол» ойыннары сыххан. «Хулғалар» ойынны, ол Москвада ўгренчеділ, 1951 чылда пас салған. Паза ол пір акттығ ойыннар пасхан: «Кўннегчі Муклай», «Ағырығ кізінің ибінде». 1980 чылда «Тірілген тастар» тіп ойыны «Ах тасхыл» альманахта чарых көрген. Орыс тіліне ол драматическай поэма чіли тілбестел парған, Москвада 1983 чылда чарыхха сыххан.

«Абалыг хол» – кўлкістіг ойын. Аның ёён сурии – чииттернің махтанчых, кёдірілчек устағчынаң кўрескеннері. Ораман Петрокавич, ўр чыллар колхоз устағчызы полып, позын прай саринаң пойли хылын сыххан. Сабға сығарға кўстеніп, ол Москвадаң килген корреспондентке сыйыхнаң сыыға кіріп аларға кўстенче. Ол позына иртіре ізенчеткен, поғдархас хылыхтығ устағчы, улугларны даа, чииттерні дее нимее салбин полча. Іди позынаңар ла сағынып, алнындағы чуртастаңар сағынмин, ирткен чидіглерінең чуртапча. Чоогында удаа «мин», «минің», «минің колхозым» истіл парча, Орамай ағаны даа, чииттерні дее сылтағ чох көксеп одырча. Кізінің позының сағызы пар полза, анзына ол ідёк хынминча. Тариканы, аарларнаң айғасчатхан чиит усты, тоғызынаң тоғыр сёс чоохтанған ўчўн суурыбысча. Чииттер, тізең, стенгазетада анзын прай кёзіт пирчелер, Москвадаң килген корреспондент пос кізізі пол парча – Каскар, ол колхоз устағчызынаңар фельетон пазыбысча.

Матырларның хылыхтары ойында иткен киректері, чоохтары хоостыра піске азылчалар. Ораман Петрокавичтің махтанчығынаң паза кёдірілчегінең тоғыр драматург Орамай ағаның хыйғазын, чииттернің ынархазын, кўлўктерін кёзітче. Прайзы Ораман Петрокавичтең тоғырлар. Ката, аның хызы, пабазының хомай хылынчатханын көріп, ідёк аннаң тоғыр парча. Ол паба-

зына полыс пирерге күстенче, чöптесче аннаң, че Ораман Петрокавич позын на исче. Ката даа, пасха даа чииттер ойында иптiг хылыхтығ хоостал парғаннар. Олар постарының тоғыстарына түгеде пирiн салғаннар.

Чоннаң алылған чарых ома – ол Орамай ағаның омазы. Ол чуртаста көптi көрген кiзi. Аның чооғы чииттерге ле нимес, че устағчаа ӳгредiгliг. Iди аарлардаңар искiрген чооғы уғаа тирең сағыстығ. Орамай аға, Ораман Петрокавичтiң саба хылынчатханын сизiнiбiзiп, ипти ӳгреде чоохтап одырча.

Ойынның кӳлкiстiг сарилары аймах-пасха оңдайларнаң пӳтче: хай пiрее араласчатхан кiзiлернiң чоохтары паза харах алнында полчатхан киректер сын киректердең саңай пасха полчатханы (Ораман Петрокавичтiң сын хылии паза аның маңнаностығ устағчы чiли тудынғаны, ӳр сағаан Москвадағы корреспондент таныс кiзi пол парғаны, Иразанның «хыс» (Орамай ағаны) оғырлааны), чон чооғынаң алылған хоос, чичен чоохтарнаң, «кинен» чоохтал парчатхан паза хормачы чоохтарнаң тузаланғаны.

Ööн кӳлкiстiг киректер Ораман Петрокавичтiң, улуғ аалчыны – Москвадаң корреспондентті – сағып, тимнеглер ит чӧрчеткенi паза ол аалчы хаңанох аалда тынанчатхан Каскар пол парғаны ибiре пӳдiрiлчелер. Мында драматург «сыныхтағчыны сағааны» тiп полтанаң тузаланча, хаңан сыныхтағчы, хадарған тустың алнынңа килiбiзiп, прай тимнеглерні пос хараанаң кӧрче паза прайзынаң тиң араласча.

М. Кильчичаков ойынның тiлiне улуғ хайығ айландырча. Араласчатхан кiзiлернiң чоохтарында матлама сӧстер, сӧспектер, тахпах-сарыннар көп. Олар прай чон тiлiнең алылғаннар, аннаңар хығырығчаа паза кӧрiгчее чағыннар. Читтернiң тахпахтар, сарыннар сарнааны тиксi ойынны хоос итчелер. Оларның ырларында чон көглерi истiлчелер – анзы ойынның хоос сарин кӧдiрче.

Хакас поэт М.Р. Баинов М.Е. Кильчичаковтаңар пасхан: «Абалығ холнаң» тоғасханча, мин андағ сiлiг ойын көрбеем. Залда одырған чон, тың чапсырхап, хынып көрген ол ойынны. Мин Кильчичаковтың мының алнында позым пiлбеен наа искусствозын асхам. Тӧридiрӧк ноо ах чарыхта мындағ сiлiге, поэзияа хынчатхан кiзi».

Тайдырыг – туюх сағыстың хысхаҷах чоох. Кізіні ӱгреде чоохтапчатхан полтада ӧӧнінде аң-хустар араласчалар. Удаа чуртастағы читпестерні кӱлкее тартыпчатхан сарыхха саналча. Кибеліснең дее, прозанаң даа пазылча.

АБАЛЫҒ ХОЛ

Кӱлкістіг ойын

Ӱс пӧліктіг, пис көрімніг

АРАЛАСЧАТХАН КІЗІЛЕР:

Ораман Петрокавич – колхоз устағҷызы
Ката – аның хызы, сельхозинститутның студентказы
Орамай – кирі апсах, Абалығ холның плотнигі
Тарика – аның хызы, аар көрігҷізі
Иразан – чиит оол, чылғы пастуғы
Каскар – МГУ-ның студенті, журналист факультединең

Полчатхан чирі – Хакасия, пістің кӱннер.

ПАСТАҒЫ ПӦЛІК

Пастағы көрім

Халын тайға. Сценаның ортызында аар көрҷеңнер туразының чарымдых сари. Тура істінде телефон пар, пулуңда радиоприемник турча. Орамай апсах тасхартын тудынҷах-хабынҷах тиригліг харачах тудына кірче. Маңзырабин, занавеска кистінең резинка шланг сығарып, теер тӧзеніп, одырып алып, шланг сорча. Ораман Петрокавич кірче.

Ораман Петрокавич. Изеннер, Орамай аға, хайдағ хабарларың пар маға искірер?

Орамай. Ырай одыртыпчабыс. Пу кӱн тӧртінҷізі.

Орамай Петрокавич. Чахсы, чахсы, піске аарлар киректер. Я, сала ундуп салбадым. Син телефоннаң хайдағ-да позығлар сурчатхазың?

Орамай. Наа ырайларға колодалар кирек полча. Аннаңар *(холнаң көзіді)* мына мындағ позығлар кирек. Сынын сӧлезе, пу

телефонға пір дее чарап полбинчам. Мин, кізінең чоохтасчатса, ол кізінің харағына көрерге хынадырбын. Кізінің прай сағызы харағында поладыр.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Сын чоохтапчазың, Орамай аға, позының тузында прай ниме полар. Андағ телефоннар полар: чоохтасчатхан кізіңні телефонда көрерзің. Москвада ам телевизор пар. Ибде одырып алып, театрда даа ниме полчатханын көрерзің.

О р а м а й. Я, я. Пістің Абалығ холға андағ телефоннар кирек. Көп аймах чоннаң чоохтазарға килісче.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Тузы читсе – прай ниме полар. *(Сумказынаң наа журнал «Огонёк» сыгарча.)* Көр көрдек, хайдағ киикчін одырча. Атаев Турды Атаевич. Миллион доходтыг колхозтың устағчызы, Туркменскай ССР-да. Хайдағ талаанныг. Амды аны прай страна пілче. Миннеңер іди пасчаңнар полза. А?

О р а м а й. Хынза, ол корреспондент сині журналға кирерге килчеткен полар.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Пілбинчем, Орамай аға, пілбинчем. Андағ полчаң полза, ölзем дее, ölдім тібесчікпін. *(Көгенегінің мойдыриин систіпче.)* Ох, ізіг күн. Прай тамағым хура тарт парды. <…>

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Улуғ аалчы сағыпчам. Піссер улуғ газетадаң корреспондент килче. Мағаа ол киректеңер райкомның хачызы позы сығдыратхан. Піс аны көнізінең Абалығ холзар ағыларбыс. Пір-ікі күн мында тынанып алзын. Че мында, Орамай аға, прай ниме позының орнында поларға кирек.

О р а м а й. Анзын за піс пілербіс. Пір дее артых-пузух ниме чох полар.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Арығ халаттар кизерін ундубаңар. Чахсы мööттең ағаа пірее түүс сыйых тимнеп салыңар, позынаң хада алып алзын. Арса, пістеңер газетке пас салар. Ас-тамахтаңар мин устағ пиргем: кладовщик аңмарлардаң хай пірее нимені прай ағылар паза симіс сілеке сох килер. Чахсы пластинкалар ўзўр салыңар, мин позымнин ағыларохпын. Городта чуртапчатхан чон, араға ізіп одырза, чахсы музыка тыңнирға хынадыр. Паза аны аңнап-хустап ал чöр килерге кирек. Сыннаң ол чаза атхлапчатса, іди поларына мин ікінчілебинчем, олар чахсы даа пассалар, че хомай атадылар. Аннаңар Иразанны хада ла апарарға кирек

полар, неке. Хаҷан тігізі чаза хоолатчатса, Иразан, тізең, пірее ағас кистінде турып алып, аның ай-соонча ат турзын. Син чахсы хооралар тимнеп сал. Анаң көр көрербіс, пістеңер хайди пас салар. Хайди чоохтидырлар: «Ухнаң пір кізее теерте атарзың, че перонаң – муң кізее». Позыңнаңар муң кізі пілзін – полған на кізі сағынча. Көрімге алза, пу киикчін чіли. *(«Огонёк» көзітче.)*

О р а м а й. Чарых пастығзың син, че, андағ даа полза, мин хорыхчам.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Нимедең?

О р а м а й. Аның перозы пістең тоғыр айлан парза чи, анда хайди?

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Че аннаңар мин позым сағынарбын. Минің пазым изенде, ол минің колхозымда пір дее хомай ниме таап полбас. Пу киректі пістең пасха пір дее кізі пілбезін, Тарика даа пілбезін. Чииттер – олар табырах чон. Син, Орамай аға, маға төріткен пабам чіли пілдірчезің.

И р а з а н кірче.

И р а з а н. Изеннер, Ораман Петрокавич!

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Хап-орта килдің. Син маға киреxсің. Изен паза тыңна.

И р а з а н. Истіпчем.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Сині чахсы атығчы тидірлер.

И р а з а н. Значогым пар.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Андағ полза, чахсы. Піссер улуғ аалчы килче. Аңнирға хынар, неке, че атызы, тізең, хысха полар, аннаңар аны хомзындырбас ўчўн син, ағаа пілдіртпин, аның ай-соонча нызырадыбысчадарзың. Пілдің ме?

И р а з а н. Ағаа пілдіртпин ме? Анзын піс пілербіс.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Че, ам парып, мылтығың тимне.

И р а з а н. Мин амох. *(Парыбысча.)*

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Мындағ чоннаң хайда даа кілебессің.

О р а м а й *(медок урча)*. Че, ўлўстіг аңнас ўчўн!

Т а р и к а кірче.

Т а р и к а. Изеннер, Ораман Петрокавич! *(Пабазыныӈ чірчезін суура тартча.)* Пабаӈ, син пазох ісчезіӈ ме? Нинче хати чоохтирға кирек сағаа?

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Изен, Тарика! Öӈнен турзыӈ!

О р а м а й. Хайдаӈ алып алғазыӈ, мині ісче тіп? Мин оланай ла чірче тудынчам. Ноға минзер іди көрчезіӈ? Мин, амох парып, имнерім ізербін. *(Туразар парыбысча, анда шлангын сорча.)*

Т а р и к а. Ораман Петрокавич, пабамаа медокка арығ мööт хозарға сірер чоохтазар ба?

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Я, мин. Хайдағ ниме пол парды?

Т а р и к а. А хысхыда аарлар азыхтаӈ хырылчатсалар чи, анда хайди полярбыс?

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Мин піди чоохтирбын, че тарынмасха ползын: синіӈ киреғіӈ, аар öскіріп, мööт аларға, миніӈ киреем – колхозым істінде устирға.

Т а р и к а. Іди пол парарын пілбеен полғам. Мағаа пу оӈдайнаӈ тоғынарға тыӈ сидік. Пір дее кізі синнеӈ саназарға хынминча. Кирек пу ла оӈдайнаӈ парар полза…

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Читіре чоохтан… *(Тохтаг.)* Мин сағыпчам. Тоғынмаспын тирге сағынчазыӈ ма?

Т а р и к а. Я, піди тоғынарға аар мағаа.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Нимедір зе, пір хыринаӈ, син сынны сöлепчезіӈ. Син тоғысха чайалбаан кізізіӈ, че, тігі… пасха кізілерніӈ чүректерін öріндірерге…

Т а р и к а. Тоғыс чох чуртап полбаспын.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Андағда сур, хайдағ тоғыс көӈніне кірче? Хынған на тоғызыӈны пирербін. (*Ісче.)*

Т а р и к а. Мин мында тоғынарға хынчам. Че мин мында тоғынчатсам, аарлар азығын медок ачыдарға паза чаратпаспын. Хаҷан корреспондент килзе, мин ідök…

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Ниме корреспондент? Син позыӈның орнын ундуба, хызычах. *(Ісче.)* Синіӈ пүүнгі чоохтарыӈ хоостыра мағаа іле пілдірче. Кізілерге ханҷа даа туза итсеӈ, че оларныӈ алнында сыыға кір полбассыӈ. Мин, чонны чахсы чуртадар үчүн, хараа-күнörте тоғынчам. Сірер мында курортта чуртаан чіли чуртапчазар. Арығ халаттар кис чörчезер. Чылығ турада чуртапчазар. Ниме ле кирек полза, анзы пар. Телефон, радио. Анзы ас полып, ам тайға ötіре чол пүдірчем. Чох, сағам мин

тоғынчатханда, пір дее кізі маған харығ пол полбас. Кемнің ӱчӱн мин іди сіренчем?

Т а р и к а. Че минің ӱчӱн нимес. Позыңар ӱчӱн. Мында, пір дее кізі харағына көрінмин, араға ізерге…

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Ана син хайдағзың? Мин, тізең, амға теере синің азығ тістеріңні сизінмеен полғам. Мин сині, пір дее чобағ пілбин, часхы чахайах чіли өңнензін тіп сағынғам. Анзы ас полза, мин кӧӧленгем сағаа… Ам даа… Нимедір зе, андағда сурыныс пас. Таңдох синің орныңда пасха кізі полар. Мин сині герой ит саларға сағынған полғам. Синің ӱчӱн корреспондент хығыртыбысхам.

Т а р и к а. Пу оңдайнаң – чох. Ката маған хада төреен туңмам осхас. Хайди сірер миннеңер іди хомай сағынғазар…

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Син, пір дее өкпеленмин, прай ибіре сағынып ал. *(Парыбысча.)*

К ӧ з е ң е

ҲЗІНҷІ ПӦЛІК

Пастағы көрім

Ораман Петрокавичтің комнатазы. Стенада телефон. Турада кізі чоғыл, телефон сығдырапча. К а т а, тӧрдегі турадаң сығып, телефон тыңнапча.

К а т а. Истіпчем… Ката… Орина, маңзырабин чоохтап пир, ниме пол парған? Хайдағ ырай? Син Абалығ холдазың ма? Я, истіпчем… Ікі ырай позыдыбысхазың… Хаҷан? Пӱӱн?.. Тӱскен чирлерін көрбеезің ме? Тайғазар учуғыбысханнар?.. Син чи, ниме иткезің, ырай хадарбин? Пілбинчеткенде, андағ тоғысха хынмасха кирек полған.

О р а м а н П е т р о к а в и ч кірче.

Чахсылаан ағас хоолларын көрерге кирек. *(Телефонны сал салча.)*

О р а м а н П е т р о к а в и ч *(столға стенгазетаны чаза салып)*. Иразанның «Пістің ӱндегі» алығ статьязын хығырғазың ма?

К а т а. Пір дее алығ ниме көрбинчем. Аны піс редактировать полғабыс.

Ораман Петрокавич. Көрбинчезің, айастыг. Син, ӳгредігліг кізі, институтта ӳгренчезің, мындаг статьяны позыдыбысхазың. Кемнең тоғыр? Позыңның пабаңнаң тоғыр. Хығырбаан ползаңар, хығырыңар! Мин уставтаң тоғыр. Специалисттерні тоғыстарынаң сығарчам... Колхоз мӧӧдін медокка ӳретчем. Син маға чоохтап пир, алай мин оңарылбинчам ма? Кем колхозты устапча, мин ме алай пу хуруг тіл – хоңалтах ӧдік Иразан ма?

Ката. Син.

Ораман Петрокавич. Андагда ноға ол маға тоғынарға харығ полча? Аның тоғызы чылғылар аразында. Минің тоғызымзар пурнын сухпазын. *(Стенгазетаны саап.)* Туғаннарымны айландыра одыртып салғам!

Ката. Ол сағаа харығ полбинча, сағааох полысча.

Ораман Петрокавич. Чахсы полызыг! Ниме пілбес чон, пу статьяны хығырып, сыннаң даа, мині андаг тіп сағынарлар. Олар, тізең, мині тоғыстаң на сығарар оңдай таппинчалар...

Ката. Критикаа хынарға кирек. Син пір дее критика истерге хынминчазың.

Ораман Петрокавич. Мин орта критикаа хынадырбын. Мин искен критиканы прай чыып алза, пір книгаа чидер.

Ката. Мында ниме орта ниместір?

Ораман Петрокавич. Синің сағызында, Тариканы тоғызынаң орта нимезӧк сығарғам ма?

Ката. Саба сығарғазың. Тарика аарлар курзын тоосхан. Че Орина аарлардаңар ниме пілче? Пір дее ниме. Мин ам на Оринанаң телефоннаң чоохтасхам. Пӳӳн, синің критикаа хынмааның ӳчӳн, Абалыг холдагы колодалардаң ікі ырай тайғазар тизібіскен.

Ораман Петрокавич. Хайди парыбысхан, кем оларға чаратхан тизерге? Прайларын харибге одыртарға кирек, тоғынарға арғаастанып, тисчелер. Оринадаң пір дее ниме сыхпазын пілген полғам, ол кирек маға.

Ката. Ам мині ис. Мин синнең хаңанох чоохтазарға сағынғам. Николай Островский піди чоохтапча: «Ынархас – ол иң пурнада чағын арғыстың критиказы. Арғыстың читпес сарин тӳзедер ӳчӳн, хатыг критиканы пастағызын нанчылар пирерге киректер». Синің иң чағын арғызың минмін. Оланай ла арғыс нимес, че синің хызың. Аннаңар миннең уламох хатыг критика истерзің.

Пастағызын, хайдағ уставта хығырғазың, мөөтті медокка ўредерге киректеңер? Ікінчізін, кем сағаа чаратхан, Тариканы тоғызынаң суурып, аарлар киргін пілбинчеткен Оринаны андар турғызарға? Син аны аннаңар ысхазың – Орина нымзах хылыхтығ, син мөөтті нинче дее хоратсаң, ол, Тарика чіли, синнең сарыспас. (*Пабазы ниме-де чоохтанарға ахсын асча.*) Чох, син, мині тохтатпин, істіп ал… Син сын нимее хына чоғылзың. Синің ол хылығың ўчўн пўўн ікі ырай тизібіскен. Аның ўчўн тоғыстаң суурарға асхынах, че чарғылирға кирек.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Прай ниме пілдістіг, син оларнаң хада. Сірер мині харибге одыртар ла сылтағ таппинчазар. Пабаңның чолында оймах хасчазың. Чох, полбассың!.. Пілерге хынзаң, син мағаа паза… Мині чарғылирға?! Кўр кўрербіс, кем кемні чарғылир! Сағам колхозты мин устапчам. Мин, Ораман Петрокавич! Минің колхозымда мағаа пір дее кізі тоғыр турбас! Минің сўзім – закон! *(Телефон трубказын алча.)* Алло!.. Мағаа Абалығ хол кирек! Кем чоохтасча? Орамай аға? А-а, пу синзің ме?.. Нимее сірер анда узуғлапчазар? Мин сірерні анда узирға тутчам ма? Ниме? Пілбинчезің? Мин сағаа амох пілдірем… Минің аарларым хайдадыр? Хайдар иткезер ікі ырайны?.. Чир алтынаң даа хазыңар, че аарлар орныларында ползыннар… Минің колхозымда сірерге… Ниме-е? Кем пай?.. Пайға тўўйбін ме?.. Мин сағаа пай кўзідербін, кирі аба… Пўўнўк Абалығ холдаң сўстір, нимее чарабааннар кирек чоғыл мағаа… (*Трубказын тастапча.*) Мин пайға тўўйбін! Пайлар мині мылтыхтаң атханнар, мин оларда чалчаа чўргем, ам, тізең, минўк пай пол пардым? Тохта-а, кирі хуча, син ам даа сағысха кирерзің.

К а т а. Пабаң, ноға улуғ кізінең іди чоохтасчазың?

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Мында синің киреең чоғыл.

К а т а парыбысча.

Пай! Піс аны ам даа ўзўрербіс!

И р а з а н кірче.

А-а! Корреспондент! Хайзы газетадаң?

И р а з а н. «Пістің ўннең», Ораман Петрокавич. Газетаны сірер ағылыбысхазар ба? Колхозниктер хығырарға сурчалар.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Мына пу чатча, че мин аны сағаа пирбеспін.

И р а з а н. Ноға?

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Ноға ба? Газета сығарар алнында миннең хада чөптезіп аларға кирек полған. Миннеңер тайма нимелер пасхан ӱчӱн, сині чарғаа пирерге сағынчам. Син хайди сағынчазың?

И р а з а н. Мин чаратчам.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Хаҷан мин пайларның малын хадарчатханымда, син төреелек тее полғазың. Хаҷан пайлар пісті көзенек ӧтіре мылтыхтаң атчатханнарында, син ыстан чох ойлап чӧргезің, син колхоз пӱдірбеезің. Аның соонаң миннеңер андағ нимелер пазарға сағыстығ кізі уйадарҷых.

И р а з а н. Мин сірернің сооңарда төреен ӱчӱн пыролығ нимеспін. Пайлар сірерні ле атпаан, колхозты сірер чалғызан пӱдірбеезер, че прай чон. Аннаңар, минің сағызымда, махтанарға пір дее кирек чоғыл.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Син миннең ниме киректепчезің?

И р а з а н. «Пістің ӱнні».

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Сірернің ӱннеріңернің паза даа истілеріне ікінҷілепчем.

И р а з а н. Андағда мин районзар пазарбын.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Мин піди сағынчам, чиит кізі. Син миннең хаҷан-да тоғыстаң сығарарға сурынғазың. Мин чаратчам. Пӱӱнӧк сурығ пас. Ол синің тоғызың нимес, син ам даа чиитсің, сағаа ӱгренерге кирек. Ундуба, син ӱгренерге парыбыссаң, кирі іче-пабаң ибде халарлар, оларға колхозтаң полызығ кирек полар, аннаңар сағын кӧр. *(Телефон сыгдырапча, Ораман Петрокавич трубка алча.)* Истіпчем… Ниме?.. Хайдағ корреспондент? Центрдең?.. Хайдадыр?.. Конторада, мині чарым частаң килер тіп чоохта. Паза Тариказар амох чӱгӱрікнең, сағамох минзер килзін. Истіпчезің ме, сағамох!.. *(Трубканы іліп, хол пладынаң тирін чысча.)* Ох, хайдағ ізіг кӱндір, кӱгӱрт кӱзӱрир, неке. Аарлығ аалҷыларны сағып алдыбыс. Ноға олған чіли турчазың? Одыр. Алай син мағаа тарынчазың ма? Мин сағаа пір дее тарынминчам, критикаа хынарға кирек. Прай орта пазылған, піс алҷаастардаң ӱгренчебіс. Син амох чылғыңзар ойлат. Прай ниме орнында

ползын, хынза, корреспондент чылғыларны көрерге хынар. Че хаҷан ӳгренерге парчатсаң, сині городха читіре музыкалыҕ ӳдезербіс. Іҷе-пабаңа сағыссыраба, мин оларны синнең хомай көрбеспін.

И р а з а н. Іҷе-пабам ӳчӳн алғыстапчам. Газетаны алып алим ма?

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Чох, ол мында халзын, мин, пазох хатап хығырып, позымның прай читпес хыримны пілерге сағынчам. Ол, парғаннаҷ, центрдең килген корреспондентке пістеңер хайдағ газета сығарчатханнарын көзіт пирерге кирек полар. Пісте критика чоғыл тіп сағынмазын.

И р а з а н. Андағ полза, мин парим.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Я, я, пар, ниме орнында полар.

И р а з а н парыбысча.

Ах, хайди хомай тусха орта килібісті, ниме ле полар ни. Че пу газетаны ырах чазыр саларға кирек. *(Газетаны чазырча.)* Ката, аарлиичаам, чахсылаан обед тимнеп салдах. Ол, киліп, астап парған полар. Минің ах көгенеемні тимнеп сал. *(Телефон алып.)* Абалыҕ холны пириңер. Абалыҕ хол… Орина? Ораман Петрокавич чоохтанча. Орина, Орамай апсахха чоохта, медок паза палых тимнеп салзын, пастыхтар параралар, ах халаттар кис салыңар… Ырайлардаңар сағам пір дее чоох чох поларға кирек, истіпчезің ме? Мин синіңӧк ӳчӳн кӳстенчем. Анымҷох.

Т а р и к а кірче.

Т а р и к а. Изеннер!

О р а м а н П е т р о к а в и ч. А-а, изен, изен! Иртіп одыр! Че хайди тынанчазың?

Т а р и к а. Алғыстапчам, көместеп.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Син хайди сағынчазың, минің сағызымда, тынанарға чидер.

Т а р и к а. Андағда таңда інектер сағҷаңнарзар парарбын.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Хайди, позыңның тоғызыңа! Аарлар син чох ӧкіссірепчелер. Пӳӳнӧк Абалыҕ холзар пар.

Т а р и к а. Орина чи?

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Орина позының тоғызына парар. Ол кӳн мин көп нимес ӧкпелен салғам, че тоғыста анзы чох пола чоғыл. Мин областьтаң сығара корреспондент хығыртхам, ӳр

ниместе килібіскен. Мин аны синнеңер очерк пазарға сурынарға сағынчам. Аннаңар син амох, Абалығ холзар парып, прай нимені тимнеп сал. Иразанның статьязын хығырғазың ма?

Т а р и к а. Хығырғам, чахсы статья, прай орта пазылған.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Минің дее хылығыма тың кірген, арығ минің пүкүл чирім халғыспиндыр. Орта статья! Пір дее ниме тібессің. Критикаа хынарға кирек. Аннаңар Островский дее чоохтаңаң полған. Ол статьяның соонда аринча харахтарым азыл парған.

Т а р и к а. Андағда мин парим, анымчохтар! *(Парыбысча.)*

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Анымчох! *(Газета хығырча.)* «Амғы туста пу оңдайнаң чуртирға чарабас». Сыннаң андағ полза, мин трутеньмін, нимее чарабаан кізібін. Трутеньнерні аарлар колодалардаң сығара сүредірлер. Прайзы миннең тоғыр. Алай мин пасха чолнаң парчам ма? (*Газета хығырча.*) Мин уставтаң тоғырбын ма? Пу оңдайнаң мин не чалғызан тоғынминчам.

К а с к а р кірче.

К а с к а р. Изеннер, Ораман Петрокавич!

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Изен, Каскар! Син дее полызарчыхсың мағаа. Иразанның статьязын хығырғазың ма?

К а с к а р. Чох, че искем. *(Газета алып, хығырча.)*

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Хайди сағынчазың, минің сағызымда, мыннаң алығ ниме таппассың. Че пу статья ағаа тик иртпес. Ол позының пазынаң сағынминча, анаң на мин ағаа чабалланыбыссам, мин аны, хуртычах чіли, тырғахнаң ылчыри пазыбызарбын, аның орнында öл чир ле чат халар. *(Телефон трубказын алча.)* Алло! Контора ба? Корреспондентке сöлеңер, мин амох парим. Хайди-и? Минзер килібіскен? Минде, Каскардаң пасха, кізі чоғыл. Пір дее ниме оңарылбинчам. Каскар – корреспондент? Андағ, андағ... Пілдістіг... *(Каскарзар таңнап көрче.)* Пазым айланча, пір дее нименің узы-пазына сых полбинчам. Арса, син полыс пирерзің?..

К а с к а р. Минің сағызымда, мында пір дее сидік ниме чоғыл. Мин «Комсомольскай правдадаң» сығара Хакасиядаңар очерк пазарға командировкаа килгем. Абаканда, килгенімде, областьтағы газетаның редакторы, минің пеер килчеткенімні піліп алып, сірернің тоғыстарыңнаңар статья пазарға сурынған.

Сірернің тоғызыңардаңар оларға нинче-нинче пічік кіртір. Иразанға за сірер тик ле тарынчазар, ол орта пас салған.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Кізілерні іди алаахтырарға чахсы нимес, Каскар. Син маға тöріткен палам чіли пілдірчезің, хада аңнап чöрчеңміс. Хайдағ ниме полчатханын пастабох чоохтирға кирек полған. Корреспондентпін тіп. Көрчезің, ам хайдағ потхы пулғал парды. Минің сағызымда, хайдағ даа полза, син пос кізізі нооң за, уғаа ла тың хатығлабассың тіп сағынчам.

К а с к а р. Пўўнгі газетаны хығырбаазар, арса? Анда мин пасхан фельетон сыххан.

О р а м а н П е т р о к а в и ч. Ниме-е, фельетон? Анзы ла читпеен полған. <…>

К ö з е ң е

Сурығ паза идер тоғыстар

1. М. Кильчичаковтың кибелеенің ööн темаларын, адап, тиксі ўзўріңер. Пос чонының кибірліг культуразын көзіткенінеңер чоох апарыңар.
2. «Абалығ хол» кўлкістіг ойын полчатханын киречілеңер.
3. Колхоз устағчызының, Орамай ағаның, чииттернің омаларын толдыразынаң ўзўріңер.
4. Чир-чайаанға паза чииттернің аразындағы хынысты чарыдыңар.
5. «Абалығ хол» кўлкістіг ойында чииттернің ыр-сарыннарында хайдағ көңнілері көрінче?
6. «Хулғалар» паза «Абалығ хол» ойыннардағы чииттернің омаларын тиңнестіріңер.
7. Дискнең тоғыныңар.

Учебное издание

Боргоякова Мария Петровна, **Майнагашева** Нина Семеновна,
Челтыгмашева Лариса Викторовна, **Толмашова** Нина Антоновна

ХАКАССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

10 класс

Базовый уровень

Учебник для общеобразовательных организаций

На хакасском языке

Старший методист *Н. А. Толмашова*
Редакторы: *В. В. Чезыбаева, О. П. Субракова*
Технический редактор *О. П. Субракова*
Корректор *К. В. Кичеева*
Компьютерная верстка *Л. Г. Топоевой*
Дизайн обложки *А. В. Иптышева*

Подписано в печать 10.09.2017. Формат 60x90 1/16. Гарнитура Times New Roman Hak.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,5. Тираж 500 экз. Заказ № 2427.

ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство».
655017, г. Абакан, ул. Щетинкина, 75-18н.

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных
оригинал-макетов в ООО «ИПП «Журналист».
655017, г. Абакан, ул. Советская, 71.

ТАПТЫРҒАС

ПУРУНҒЫ ТУСТАРНЫҢ ХООС СӦЗІ

Хакас чонның пазылбин пӱткен чайаачызы 3

Н. Ф. Катанов – фольклорист 6

Фольклорның сарыхтары

Сӧспектер 9
Сиспектер 10
Таптырғастар 11
Алғастар паза сыыттар 12
Тахпахтар 13
Кип-чоохтар 15
Пурунғы кип-чоохтар 16
Матырлыг кип-чоохтар 17
Нымахтар 18
Аң-хустардаңар нымахтар 19
Хайхастыг нымахтар 19
Хоныхтаңар нымахтар 20
Алыптыг нымахтар 21
«Алтын Арыг» алыптыг нымах 22
Ах хайада позы төреен Алтын Арыг
(Алыптыг нымахтаң ӱзіктер) 25

XX ЧҮС ЧЫЛДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

1920–1930 чыллардағы хакас литературазы 48

М. С. Коков 50
Өріністіг тоғазыг *(Улуг чоохтаң ӱзік)* 53

1940 чыллар. Илбек Ада чаа тузындағы хакас литературазы 62

А. М. Топанов 62
Алаахтыртхан Хорхло *(Кӱлкістіг ойыннаң ӱзік)* 68

XX ЧҮС ЧЫЛНЫҢ ІКІНҢІ ЧАРДЫҒЫНДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Н. Г. Доможаков 91
Ырааххы аалда *(Романнаң үзіктер)* 103
М. Е. Кильчичаков 129
Абалығ хол *(Күлкістіг ойыннаң үзіктер)* 134
М. Р. Баинов 145
Тоолапча харлар 153
Тахпахтар 154
С. И. Чарков 156
Ах Үүс хазында *(Улуг чоохтаң үзіктер)* 159
Митхас Туран (Александр Яковлевич Черпаков) 169
Тағ хызы *(Чоохтаң үзіктер)* 172
К. Т. Нербышев 181
Айдарок 185
А. В. Тюкпеев 189
Синде сағызым 191

САҒАМҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Литература айнызы 192
Сибдей Том (Сергей Александрович Майнагашев) 195
Илбек Чазыда 198
Л. В. Костякова 199
Сымбал сынның хыйғызы *(Чоохтаң үзік)* 201
Паин Саа (Александр Алексеевич Баинов) 215
«Соох чилге уғзалған чатча чазылар...» 217

ТҮРК ЧОННАРЫНЫҢ ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Б. Я. Бедюров 219
Возлияние молоком при первом громе 220
А. А. Даржай 223
Матери моей 224
Г. В. Косточаков 225
«Нет выше гор, чем горы Родины...» 226
Листопад 226

Тиксі хатирына сурығлар паза идер тоғыстар 227

Литература науказының терминнерінің орыс-хакас хысхаҷах сөстігі 228